

DOI: 10.21564/2786-7811.1.319579

РЕАЛІЗАЦІЯ КРЕДИТОРОМ МІР ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СПОСОБІВ САМОЗАХИСТУ В ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ

Покровська Анастасія Олегівна,
асистентка кафедри цивільного, господарського і фінансового права
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-7239-0760
E-mail: a.o.pokrovska@nlu.edu.ua

Анотація. Стаття присвячена питанням реалізації мір цивільно-правової відповідальності як способів самозахисту в договірних відносинах. Вказується, що традиційно міри цивільно-правової відповідальності визнаються санкціями, які, серед іншого, застосовуються у випадках перевищення допустимих меж самозахисту. У статті вказані міри досліджуються з точки зору їх правової природи як способів захисту прав, що можуть бути реалізовані особою самостійно, без звернення до юрисдикційних органів. Авторка вказує, що самозахист у цивільно-правових відносинах зумовлений потребою захистити інтереси сторін договору від недобросовісної поведінки контрагентів. При цьому основоположний принцип свободи договору дозволяє сторонам попередньо врегулювати питання відповідальності на випадок порушення зобов'язань, зокрема щодо компенсації збитків, сплати неустойки тощо. У статті вказується, що в українському законодавстві поняття «відповідальності» та «захисту» відсутнє, а підхід до їхнього застосування залишається дискусійним. У статті аналізуються такі міри цивільно-правової відповідальності, як відшкодування збитків, неустойка та втрата завдатку. Авторка вказує, що ці міри можуть реалізовуватися стороною договору в порядку самозахисту у випадку, якщо вимога до боржника буде задоволена ним добровільно. При цьому, сам зміст вимоги і є механізмом спонукання до добровільної сплати неустойки, завдатку чи

відшкодування збитків. У статті вказується, що відшкодування моральної шкоди як спосіб захисту цивільних прав не може реалізовуватися кредитором в порядку самостійного захисту з огляду на його правову природу. Доводиться, що дотримання правового механізму здійснення самозахисту учасниками договірних відносин дозволяє самостійно реалізувати деякі міри цивільно-правової відповідальності на випадок невиконання чи неналежного виконання контрагентом своїх зобов'язань. Авторка приходить до висновку, що самозахист як форма захисту прав є важливим механізмом у приватно-правових відносинах, де державний примус має бути зведений до мінімуму. На підставі цього авторка вказує, що застарілою є думка про реалізацію мір цивільно-правової відповідальності через призму державного примусу.

Ключові слова: самозахист у договірних відносинах, неюрисдикційна форма захисту прав, цивільно-правова відповідальність, неустойка, відшкодування збитків, втрата завдатку.

IMPLEMENTATION OF CIVIL LIABILITY MEASURES BY A CREDITOR AS MEANS OF SELF-DEFENSE IN CONTRACTUAL RELATIONS

Anastasiia O. Pokrovska,

Assistant professor at the Department of Civil, Commercial and Financial Law
Poltava Law Institute Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0002-7239-0760

E-mail: a.o.pokrovska@nlu.edu.ua

Summary. The article is devoted to the issues of implementing measures of civil liability as methods of self-help in contractual relations. It is noted that traditionally, measures of civil liability are recognized as sanctions, which, among other things, are applied in cases of exceeding permissible limits of self-help. The article examines these measures from the perspective of their legal nature as means of protecting rights that can be exercised independently by an individual without resorting to jurisdictional authorities. The author points out that self-help in civil relations is driven by the need to

safeguard the interests of the parties to a contract against the dishonest behavior of counterparties. At the same time, the fundamental principle of freedom of contract allows the parties to pre-regulate issues of liability in the event of a breach of obligations, including compensation for damages, payment of penalties, and so on.

The article emphasizes that Ukrainian legislation lacks clear definitions of «liability» and «protection», and the approach to their application remains debatable. The article analyzes such measures of civil liability as compensation for damages, penalties, and forfeiture of earnest money. The author notes that these measures can be implemented by a contracting party as a form of self-help if the debtor voluntarily satisfies the claim. Moreover, the essence of the claim itself acts as a mechanism for inducing voluntary payment of penalties, earnest money, or compensation for damages. The article states that compensation for moral damages as a means of protecting civil rights cannot be independently enforced by the creditor due to its legal nature.

It is argued that adherence to the legal mechanism of self-help by participants in contractual relations allows for the independent implementation of certain measures of civil liability in cases of non-performance or improper performance of obligations by the counterparty. The author concludes that self-help as a form of rights protection is an important mechanism in private law relations, where state coercion should be minimized. Based on this, the author notes that the traditional view of implementing measures of civil liability solely through state coercion is outdated.

Keywords: self-help in contractual relations, non-jurisdictional form of rights protection, civil liability, penalties, compensation for damages, forfeiture of earnest money.

Постановка проблеми. Стаття 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Проте, якщо в законодавстві не розроблено механізму захисту прав людини ця норма носить суто декларативний характер. Захист цивільних прав в Україні відбувається у юрисдикційній формі

або завдяки самозахисту. І якщо питання щодо застосування мір цивільно-правової відповідальності в межах юрисдикційної форми захисту прав є достатньо дослідженим в науці цивільного права, то реалізація мір цивільно-правової відповідальності в порядку самозахисту є новим перспективним напрямком. Саме тому існує потреба поглянути на міри цивільно-правової відповідальності не тільки як такі, що можуть виступати наслідком перевищення допустимих меж самозахисту, а і як на безпосередні способи реалізації неюрисдикційної форми захисту прав.

Стан опрацювання обраної проблематики, аналіз останніх публікацій та досліджень. Окремі питання правової природи мір цивільно-правової відповідальності та самозахисту досліджувалися такими науковцями, як: Пучковська І.Й., Дзера І.О., Баранова Л.М., Габріадзе М.Р., Луць В.В., Басін К.В. та ін. Проте питання реалізації кредитором мір цивільно-правової відповідальності як способів самозахисту в договірних відносинах є мало дослідженим і потребує детального аналізу з огляду на стрімкий розвиток культури самостійного захисту прав в сучасному суспільстві.

Мета дослідження полягає у виявленні механізмів реалізації мір цивільно-правової відповідальності як способів самозахисту договірних відносинах та розробці пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Особа, яка вступає в договірні відносини, не може заздалегідь передбачити поведінку свого контрагента, що спонукає обидві сторони договірного правовідношення шукати способи захисту, здатні запобігти порушенням прав або, принаймні, зменшити наслідки недобросовісної поведінки. Основоположний принцип цивільного права – свобода договору, дозволяє сторонам заздалегідь визначити відповідальність сторін на випадок невиконання чи неналежного виконання зобов'язання. Це свідчить і про те, що сторони мають можливість врегулювати більшість спорів самостійно, не звертаючись до судових органів.

Дослідження відповідальності та захисту, в тому числі самозахисту, представляє інтерес також з огляду на їх нерозривний зв'язок. В межах договірних відносин це пов'язано з тим, що невиконання або неналежне виконання зобов'язання тягнуть за собою покладення на порушника певних несприятливих наслідків, які й реалізуються в порядку захисту прав особи, чиї права було порушено. Проте на сьогодні українське законодавство не містить закріплених понять «відповідальності» чи «захисту», а «самозахист» фактично зводиться законодавцем до вчинення особою дій в стані крайньої необхідності або необхідної оборони. Все це призводить до існування в науковій літературі різних підходів до співвідношення досліджуваних понять.

Цивільно-правова відповідальність в традиційному її розумінні являє собою негативний правовий наслідок неправомірної поведінки особи-порушника, застосування до останнього у зв'язку з порушенням певних несприятливих мір майнового характеру. Ініціатором виникнення цивільно-правової відповідальності в договірних відносинах завжди є кредитор. Саме він наділений правом обирати до якої з форм і безпосередньо способів захисту прав звернутися у разі порушення його прав та інтересів.

Міри цивільно-правової відповідальності в чинному Цивільному кодексі України розкидано по різних розділах та главам. Деякі з них передбачені законодавцем у ст. 611 ЦК України як правові наслідки порушення зобов'язань, що встановлені договором або законом. Йдеться про сплату неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди. Крім того, до таких мір відноситься і втрата завдатку (ст. 571 ЦК), сплата процентів річних, інфляційні втрати (ст. 625 ЦК) тощо. У ст. 16 ЦК України деякі з них передбачені як судові способи захисту прав (відшкодування збитків, інші способи відшкодування майнової шкоди та відшкодування моральної (немайнової) шкоди).

Саме тому варто вказати, що ЦК України послідовно відтворює підхід до мір цивільно-правової відповідальності як способів захисту прав. Це пов'язано з тим, що основною функцією таких мір є компенсаційна (штрафна), яка

спрямована на покладення додаткових майнових обтяжень на правопорушника та відновлення порушених прав кредитора. Оскільки об'єднуючою ознакою для всіх способів захисту прав є їх спрямованість на відновлення порушених прав, то компенсаційна функція мір цивільно-правової відповідальності як дозволяє віднести останні до способів захисту, так і відмежувати їх від інших способів захисту прав, зокрема, заходів оперативного впливу чи видів забезпечення виконання зобов'язань.

Водночас практична сторона питання відкриває певні проблеми при реалізації тих чи інших способів захисту в порядку самозахисту. Якщо заходи оперативного впливу реалізуються виключно в порядку самозахисту, то реалізація видів забезпечення виконання зобов'язань та мір цивільно-правової відповідальності може здійснюватися як в юрисдикційній, так і неюрисдикційній формах.

Стосовно розуміння цивільно-правової відповідальності й на сьогодні в цивілістичній літературі відсутня єдність думок. Зокрема, і ця стаття є продовженням роздумів щодо правової природи цивільно-правової відповідальності, її різноманітних проявів в окремих видах правовідносин. Вбачається, що це питання ще довго буде предметом наукових дискусій, адже розвиток суспільства потребує формування новітніх підходів до вже усталених, на перший погляд, правових категорій.

Майже однастайними цивілісти є лише у визнанні того, що цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності [1, с. 109]. Оскільки юридичній відповідальності притаманні такі ознаки як державний примус, суспільний осуд, покладення негативних наслідків на правопорушника [2, с. 307], то вони поширюються і на її різновиди.

У зв'язку з цим, на превеликий жаль, довгий час у науковій літературі підтримувалася точка зору про те, що цивільно-правова відповідальність полягає у застосуванні до деліквента передбачених нормою права (закону чи договору) заходів державного примусу, що у приватній сфері здійснюється в судовому

порядку. Водночас добровільне відшкодування заподіяного збитку чи сплата штрафу на вимогу кредитора взагалі не визнавалися в якості мір цивільно-правової відповідальності [3, с. 273-274]. Такий підхід зводив сутність цивільно-правової відповідальності до двох обов'язкових елементів: визначеної судом санкції та необхідності перетерпіти державний примус.

Водночас сучасні реалії договірних цивільно-правових відносин потребують інших підходів до розуміння примусу як такого, що існує в межах приватно-правових відносин. З цього приводу влучно зазначає Баранова Л. М. вказуючи, що оскільки цивільне право є правом приватним, державний вплив на цивільні відносини має бути зведений до необхідного мінімуму [4, с. 361].

Якщо розглядати державний примус як обов'язкову ознаку цивільно-правової відповідальності, це призведе до хибного висновку про неможливість реалізації мір цивільно-правової відповідальності в порядку самозахисту. Насправді ж, практика їх застосування демонструє зовсім інше: застосування заходів примусу до несправного боржника може відбуватися не тільки судовими чи іншими юрисдикційними органами, які уповноважені на застосування державного примусу, а і самим кредитором, чий права у зобов'язанні було порушено. У такому випадку цивільно-правовий примус видається розглядати як такий, що може застосуватися поза межами юрисдикційної форми захисту прав. Водночас деякі науковці вважають, що хоча відповідальність може бути реалізована і у безспірному (непозовному) порядку та навіть добровільно покладена на себе особою-боржником шляхом сплати суми неустойки чи збитків стороні, яка потерпіла, це не змінює її державно-примусового характеру [5, с. 99].

Водночас застосування примусу (що є характерною ознакою цивільно-правової відповідальності) з боку кредитора не можна розуміти буквально. Примус, при його застосуванні кредитором самотійно, не можна розглядати як такий, що рівноцінно впливає на боржника, як і реалізація вимоги із застосуванням державного примусу юрисдикційними органами. Це пов'язано з тим, що кредитор не уповноважений на застосування сили до боржника, водночас

своєю вимогою він може впливати на останнього іншим чином, зокрема, через заходи стимулювання до виконання зобов'язання із відшкодування збитків чи сплати неустойки. Подібні думки зустрічаються і серед науковців, зокрема, на увагу заслуговує думка про те, що як позовна, так і непозовна вимоги є рівноправними механізмами захисту одного й того ж охоронюваного об'єкта – регулятивного матеріального права [6, с. 148].

З огляду на стрімкий розвиток правового суспільства, потребують і новітнього бачення міри цивільно-правової відповідальності, де примус не характеризується як такий, що безумовно здійснюється державними органами через юрисдикційну форму захисту прав.

Для безпосередньої реалізації мір цивільно-правової відповідальності достатньо порушити одну з основних засад цивільного законодавства – добросовісність, яка є фундаментом розвитку та утвердження самозахисту як форми захисту прав.

Відповідно недобросовісна поведінка боржника призводить до застосування щодо нього способів захисту (в тому числі мір цивільно-правової відповідальності), а сам самозахист реалізується правомірно тільки при добросовісних діях кредитора. Якщо ж кредитор недобросовісний, то вчинені ним дії в порядку самозахисту можуть і повинні бути оскаржені боржником.

Варто вказати і те, що не всі міри цивільно-правової відповідальності здатні ефективно працювати в межах неюрисдикційної форми захисту прав. Так, видається неможливим реалізувати таку міру цивільно-правової відповідальності як відшкодування моральної шкоди в порядку самозахисту. Це пов'язано з двома аспектами: в договорі неможливо наперед передбачити розмір моральної шкоди (на випадок її настання); відшкодування моральної шкоди за своєю суттю завжди виходить за межі договірних правовідносин. Очевидним є і те, що об'єктивно оцінити розмір завданої моральної шкоди особи не зможуть без залучення незацікавленого посередника, яким зазвичай є суд.

На відміну від відшкодування моральної шкоди, відшкодування збитків як універсальна міра цивільно-правової відповідальності здатна реалізовуватися сторонами договору в порядку самозахисту. Розмір збитків, завданих у межах договірних відносин може встановлюватися чи змінюватися сторонами за домовленістю, а також може встановлюватися і законом за певне порушення договірного зобов'язання. Водночас для реалізації цієї міри цивільно-правової відповідальності як неюрисдикційного способу захисту прав необхідно використовувати механізми заохочення чи стимулювання до такого відшкодування [7, с. 192]. Цікавим в контексті дослідження є досвід США, де сторони договору зазвичай включають в контракт умову про ліквідацію збитків, наперед домовляючись про фіксовану суму, яка підлягає виплаті на випадок невиконання чи неналежного виконання зобов'язання [8, с. 543]. Важливу роль у ефективній реалізації відшкодування збитків в порядку самозахисту відіграє вимога сторони, чиї права за договором було порушено. Така вимога повинна містити детальне обґрунтування розміру збитків, а також механізми заохочення до їх сплати боржником. Йдеться, наприклад, про зменшення суми збитків, що підлягають відшкодуванню, за умови здійснення виплати без звернення кредитором до судових механізмів захисту прав та в межах визначених ним строків. Такий спосіб стимулювання несправного контрагента не суперечить актам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства, а тому має право застосовуватися стороною, чиї права порушено в межах приватно-правових відносин.

Подвійна правова природа неустойки та завдатку дозволяє розглядати їх не тільки як види забезпечення виконання зобов'язання, а і як міри цивільно-правової відповідальності. Ці способи захисту прав часто передбачаються сторонами договору на випадок невиконання чи неналежного виконання договірного зобов'язання.

Механізм реалізації неустойки та завдатку як способів захисту спрацьовує тільки у випадку, коли йдеться про порушення прав, а отже в такій ролі вони вже

не виконують стимулюючу функцію. Як способи самозахисту вони реалізуються, якщо на вимогу кредитора сплата неустойки, втрата завдатку чи його повернення у подвійному розмірі відбудуться без звернення до юрисдикційних органів.

Якщо кредитор ініціює застосування мір цивільно-правової відповідальності за допомогою неюрисдикційної форми захисту прав (самозахисту), він повинен надіслати вимогу, що за своїм змістом бути подібною позову до боржника. Детальний зміст вимоги та підтвердження її законності певними доводами (витяг з договору щодо наслідків невиконання зобов'язання, розрахунки неустойки чи збитків з аргументацією) можуть стати ефективним поштовхом до добровільної сплати боржником належних з нього сум. У такому випадку застосування кредитором самозахисту вигідно для обох сторін договірних правовідношення, що в свою чергу полегшує процедуру вирішення спору.

Висновки та пропозиції. Відтак, механізм реалізації кредитором мір цивільно-правової відповідальності як способів самозахисту в договірних відносинах потребує подальшого удосконалення шляхом встановлення відповідних законодавчих положень. На превеликий жаль, українське законодавство на сьогодні не містить достатнього правового регулювання механізмів договірної стягнення боргів та притягнення боржника-порушника до цивільно-правової відповідальності учасниками договірних відносин. Як наслідок — неефективна реалізація правової моделі самозахисту та, урешті-решт, вимушене звернення кредиторів до судових органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Басін К. В. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Вип. 14. Київ, 2003. С. 108-114.

2. Цивільне право України : підруч. Частина загальна / Баранова Л. М., Дуденко Т. В. та ін. ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2024. 568 с.
3. Шишка Р. Б., Шишка О. Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 271-280.
4. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
5. Мороз О.В. Правові наслідки порушення сторонами умов цивільно-правового договору. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 1. С. 98-103.
6. Гуйван П. Цивільна відповідальність як елемент охоронного матеріального правовідношення. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 143-150.
7. Покровська А.О. Самозахист у договірних відносинах: монографія. Харків: ЕКУС, 2024. 232 с.
8. Simpson A. W. B. A History of the Common Law of Contract: The Rise of the Action of Assumpsit. *Clarendon Press*. 1987. 650 p.